

Ștefan LEMNY

**Dimitrie Cantemir: un destin românesc
în Luminile europene**

Editura JUNIMEA
2023

SUMAR

Cuvânt înainte	5
Un tablou al culturii române la sfârșitul secolului al XVII-lea	7
Tinerețea lui Cantemir	14
Modelul părintesc	14
În căutarea învățaturii	16
Primele scrieri: Divanul, Istoria ieroglică	23
Lucrări filosofice	28
Orfeul marelui sultan	31
Un portret de substituție: omul cu perucă și turban	34
Sub semnul puterii	37
O lungă așteptare	37
Anotimpurile unei domnii: noiembrie 1710 – iulie 1711	39
Un viraj istoric: din supus al Porții, aliat al Rusiei	41
Waterloo-ul lui Cantemir	43

În Rusia lui Petru cel Mare	47
Nostalgii moldave	47
Principele la masa de lucru	49
Descrierea Moldovei	50
Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor	51
Viața lui Constantin Cantemir	53
Istoria Imperiului Otoman.....	54
Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane	58
Alte lucrări	60
Recunoașterea academică.....	62
Demnități rusești	63
Un tablou în continuă schimbare.....	65
Ultima aventură: la „poarta de fier a Orientului”	71
Cantemir după Cantemir	77
Bibliografie selectivă	85
Ediții recente ale operei lui Dimitrie Cantemir	85
Despre Dimitrie Cantemir.....	86

UN TABLOU AL CULTURII ROMÂNE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVII-LEA

Cu câteva decenii înainte de nașterea operei cantemiriene, cultura română este în căutarea unui suflu nou. Căutare anevoioasă, date fiind condițiile istorice. Într-adevăr, înainte ca Transilvania să cadă sub dominația habsburgică, în 1711, țările române de la est și sud de Carpați cunosc o degradare continuă a autonomiei lor politice față de Poartă. Țara Românească are, ce-i drept, șansa domniei de lungă durată a lui Constantin Brâncoveanu, profitând de stabilitate și progres intern, dar decapitarea domnitorului la Constantinopol, în 1714, după martirul propriilor fii, arată realitatea implacabilă: puterea fără margini a stăpânirii otomane. În Moldova, ea s-a văzut și mai bine în schimbarea neîncetată a domnilor, după bunul plac al

Porții. Cronicarul Miron Costin exprima în mod sugestiv neliniștea multora dintre contemporanii săi în fața posibilității tot mai amenințătoare de a „pieri acum cu totul¹”, aluzie la riscul transformării țării în pașalâc.

Prin patetismul ei, expresia lăsa impresia unei societăți supuse exclusiv vicisitudinilor internaționale, ce ascunde importanța realităților interne în care progresul cultural își croiește totuși un drum. Biserica ortodoxă are un rol esențial în acest sens datorită monopolului ei asupra vieții spirituale și culturale, un monopol susținut de rolul ce-i revine în apărarea lumii

¹ Miron Costin, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, București, ESPLA, 1956, p. 48.

creștine la frontierele ei cu islamul și care face din slujitorii ei actori importanți ai preocupărilor intelectuale. Exemplu elocvent: în 1673, anul probabil al nașterii lui Dimitrie Cantemir, mitropolitul Moldovei, Dosoftei, publică la Uniev (Polonia), *Psaltirea în versuri*, text religios ce marchează, după opinia specialiștilor, nașterea poeziei culte române.

Acest prim pas în evoluția literară a limbii române este urmat de un altul: publicarea la București, în 1688, a primei traduceri integrale a Bibliei, prin strădania unei echipe de învățați, între care frații munteni Radu și Șerban Greceanu și, mai ales, moldoveanul Nicolae Miclescu². Cartea va

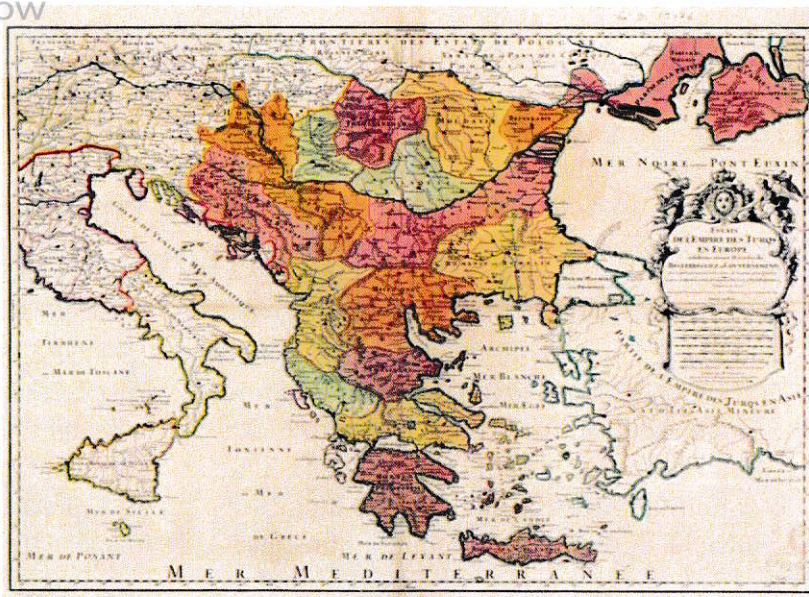

Fig. 1. Țările române într-o hartă din 1700.

Guillaume Sanson, *Estats de l'Empire des Turqs en Europe [...] la Transilvanie, la Valaquie, la Moldavie [etc.]*, Paris, chez Hubert Jaillot, 1700. Paris, Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE D-15176.
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53036611b/f1.item>

² A se nota remarcabila ei ediție realizată sub coordonarea lui Eugen Munteanu, *Biblia: Dumnezeuiasca scriptură veche și nouă*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014.

avea un rol esențial în afirmarea limbii naționale în cultul religios, servind de lectură de căpătâi pentru numeroase generații de intelectuali, inclusiv pentru Dimitrie Cantemir care a adus

cu el în Rusia exemplarul moștenit de la părințele său.

Ediția din 1688 are printre altele și particularitatea de a conține un text curios pentru o

carte sfântă: tratatul *Despre rațiunea dominantă*, un apocrif din epoca elenistică, atribuit istoricului Josephus Flavius – tradus în română de Milescu, el reprezintă prima scriere filosofică publicată în limba română, precedând cu un deceniu *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea* de Dimitrie Cantemir, apărută la Iași, în 1698. Înainte de afirmarea intelectuală a principelui moldav, același Milescu semnează și alte opere ce fac din el un ilustru precursor al acestuia. Este cazul eseului despre dogma transsubstanțierii în religia ortodoxă, intitulat *Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens (Manualul sau Steaua răsăritului luminând spre apus)*, apărut în limba latină în

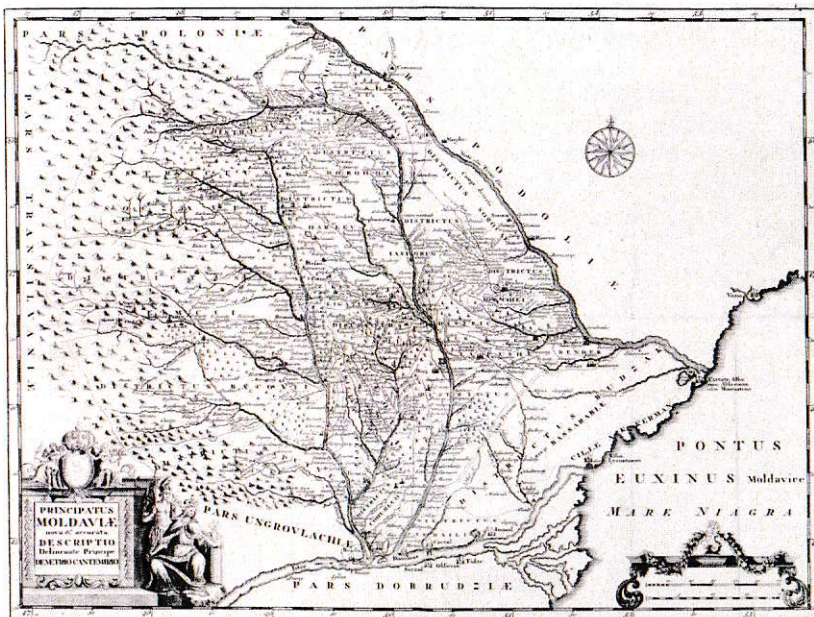

Fig. 2. Harta Moldovei realizată de Dimitrie Cantemir.

Principatus Moldaviae nova & accurata Descriptio [Amsterdam, impr. François Changuion, 1737]. Paris, Bibliothèque nationale de France, département des Cartes et plans GE AF PF-41 (134)

anexa ediției din 1669 a prestigioasei scrieri *La Perpétuité de la Foy de l'Eglise catholique touchant l'Eucharistie*, publicată de Antoine Arnaud și Pierre Nicole.

Nu e vorba doar de una dintre primele lucrări ale unor autori din spațiul carpato-dunărean ce a văzut lumina tiparului în lumea occi-

Fig. 3. Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, Uniev, 1673.

<https://tiparituriromanesti.files.wordpress.com/2011/12/psaltire-a-sfantului-proroc-david-pre-limba-rumaneasca-mitropolitul-dosoftei-stefan-petriceicu-voevod-a.jpg>

Fig. 4. *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură*, București, 1688.

<https://tiparituriromanesti.files.wordpress.com/2011/10/biblia-bucuresti-1688.jpeg>

dentală³, înainte de edițiile postume ale *Istoriei Imperiului Otoman* de Dimitrie Cantemir (Londra, 1734, Paris, 1743, Hamburg, 1745), ci și de o prezență într-o dispută teologică importantă la vremea respectivă prin care autorul susținea vederile janseniștilor de la Port-Royal contra protestanților. Tot lui Nicolae Milescu, călător

în Europa și Asia, îi datorăm câteva din lucrările de pionierat în cunoașterea Chinei de către europeni: două jurnale redactate cu ocazia misiunii sale diplomatice în China, în 1675-1677, și o *Descriere a Chinei*, bazată în cea mai mare parte pe traducerea în aceeași limbă a cărții lui Martino Martini, *Novus atlas sinensis* (Amsterdam, 1655).

Scrisă în rusă, lucrarea din urmă este de asemenea printre primele realizări ce arată interesul autorilor români

³ Printre unele precedente ar putea fi amintită scrierea lui Olahus, *Catholicae, ac Christianae Religionis praecipua quaedam capita, de Sacramentis, Fide & operibus, de Ecclesia, Iustificatione*. [...], Viena, 1560, sau *Mărturisire (de credință) ortodoxă*, de Petru Movilă, mitropolitul Kievului, publicată în limba greacă, la Amsterdam, în 1666.

pentru domeniul creației laice, ilustrat până atunci aproape în mod exclusiv de cronicile istorice. Dar, spre deosebire de textele religioase, acestea nu au avut privilegiul de a vedea lumina tiparului, circulând sub formă de copii manuscrise în cercul restrâns al celor interesați. Exemplul cel mai marcant este acela al cronicilor scrise de Miron Costin, în Moldova, și de Constantin Cantacuzino, în Țara Românească.

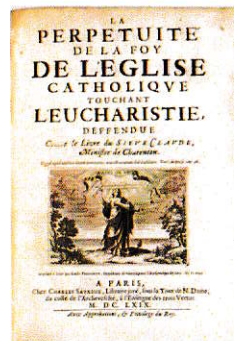
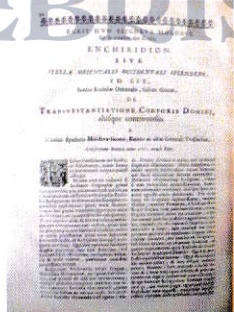

Fig. 5. Scrierea lui Nicolae Milescu, *Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens*, publicată în Antoine Arnaud și Pierre Nicole, *La Perpétuité de la Foy de l'Eglise catholique touchant l'Eucharistie*, Paris, 1669.

Fig. 6. Constantin Cantacuzino (al patrulea din stânga) în tabloul votiv al mănăstirii Hurez (Vâlcea). Fotografie de Lavinia Dragomir.

Ambii autori fac parte din pătura de vârf a boierimii, cu responsabilități în posturile cele mai înalte ale țării, implicați în jocurile periculoase ale vieții politice chiar cu prețul vieții lor: acuzat de complot, Miron Costin este ucis în 1691, din porunca domnului Constantin Cantemir, tatăl lui Dimitrie; Constantin Cantacuzino are același sfârșit, la Constantinopol, în 1716, împreună cu fiul său, Ștefan Cantacuzino, domnul Țării Românești, acuzați de trădare a intereselor Porții. Cei doi cronicari sunt în același timp reprezentativi pentru apariția unei noi generații de intelectuali în societatea română: ambii și-au desăvârșit formarea în străinătate – Miron Costin, la Bar și Camenița în Polonia, Constantin Cantacuzino, la Padova, în Italia –, ambii erau buni cunoscători ai limbilor străine și ai culturii europene. Este ceea ce marchează originalitatea operei lor istoriografice. Clădită pe temelia unei erudiții mai solide, a unei critici mai riguroase și a ideilor umaniste, ea a contribuit la forjarea unei noi viziuni asupra istoriei românilor, bazată pe originea lor romană și pe afirmarea conștiinței unității lor de neam.

Alături de acești cronicari tentați de modernizarea discursului lor, alții rămân tributari preocupărilor istoriografice de factură tradițională: în Țara Românească, autorul neidentificat al așa-numitului *Letopiseț Cantacuzinesc* și Radu Popescu, care-și continuă opera în primele decenii ale secolului al XVIII-lea; în Moldova, Nicolae Costin, fiul cronicarului ucis în 1691, al cărui *Letopiseț* acoperă și domnia lui Dimitrie Cantemir.

Evocarea personalității lui Dimitrie Cantemir ar fi greu de conceput dacă am face abstracție de tabloul preocupărilor intelectuale ale societății românești din cele câteva decenii ce au precedat opera sa. E drept, numărul lucrărilor citate până aici rămâne modest, dar raportat la realizările culturii române în domeniul scrisului până la data respectivă, progresul este incontestabil. Sub această impresie, unii autori au vorbit, cu referire la întregul secol al XVII-lea, de un moment „de aur” în dezvoltarea culturii române. După opinia istoricului Florin Constantiniu, elita politică și intelectuală a societății, privată de putere efectivă pentru a se opune intensificării dominației otomane, ar fi căutat o

compensatie în creația culturală⁴. Explicația este ingenioasă, dar nu ține seama, din păcate, de sentimentul unui actor de seamă al epocii, Miron Costin, pentru care „cumplitele aceste vremi” pe care le trăia nu încurajau inițiativele cărturărești, ceea ce-l făcea să exclame: „Nu stăm de scrisori, ce de griji și suspinuri”⁵.

Aprecierea realizărilor intelectuale din epoca respectivă beneficiază de o lumină nouă, dacă ne raportăm la opera realizată în continuare de Dimitrie Cantemir. Cantitativ vorbind, scrierile sale egalează tot ce au realizat predecesorii săi din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea. Faptul s-ar vedea cu mai mare ușurință dacă ar fi să ne imaginăm operele acestora din urmă reunite pe etajera unei biblioteci alături de operele prințului savant. Ele ar ocupa același spațiu, punând un semn de egalitate între truda câtorva cărturari și creația unui singur autor! Comparația este însă și mai impresionantă dacă am ține seama de caracterul profund inovator al contribuției lui Cantemir în cele mai variate domenii, atât ale creației literare și artistice, cât și ale cunoașterii savante. Saltul pe care îl realizează opera sa în istoria culturii române reprezintă astfel un fenomen excepțional, dar nu inexplicabil dacă ar fi să ne raportăm la elanul cultural ce-l precede.

⁴ Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, ediția a IV-a, București, Univers Enciclopedic Gold, 2011, p. 173.

⁵ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei dela Aron vodă încoace*, ed. P.P. Panaitescu, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1944, p. 4.

Fig. 7. Miron Costin, alături de Petru Movilă în pictura votivă a bisericii mănăstirii Teodorenii, Burdujeni (Suceava). S. Fl. Marian, *Portretul lui Miron Costin, mare logofăt și cronicar al Moldovei*, București, 1900.

TINEREȚEA LUI CANTEMIR

Modelul părintesc

Apariția surprinzătoare a lui Cantemir pe firmamentul culturii române este precedată de istoria nu mai puțin curioasă a familiei căreia îi aparține. Familie de boiernași de țară, poate chiar de origine țărănească, ale cărei urme se pot descoperi până în secolul al XV-lea, ea s-a desprins de existența ordinară grație lui Constantin Cantemir, tatăl lui Dimitrie. Om neinstruit, dar luptător încercat în bătălii, el a reușit să urce, la apusul vieții sale, în 1685, pe tronul Moldovei, ba chiar să se mențină la putere până la moarte – ceea ce nu era obișnuit în epocă –, în ciuda unei situații interne și internaționale dificile. Pentru a domina boierimea ostilă, el n-a ezitat să recurgă la mijloacele cele mai teribile,

făcând astfel să cadă capul unuia dintre cărturarii cei mai luminați ai țării: cronicarul Miron Costin. Animat de mari ambiții, el a știut să navigheze abil între puterile ce se confruntau în regiune cu speranța de a împinge și mai departe visurile sale princiare: de la regele Poloniei a reușit să obțină, în 1685, promisiunea unei domnii pe viață pentru el și moștenitorii săi, prevederi pe care le-a înscris și în proiectul de alianță cu austriei, în 1690.

Ascensiunea sa rămâne oricum spectaculă, chiar dacă nu reprezintă un caz izolat în lumea de *homines novi* căreia îi aparține. Lipsit de o avere deosebită, bătrânul boier ajuns domn lăsa astfel moștenire fiilor săi și urmașilor acestora un titlu princiar și odată cu el șansa unui nou punct de plecare spre satisfacerea propriilor

ambii. Într-adevăr, grație acestui suport, fiii săi, Antioh și Dimitrie au putut urca și ei, la rândul lor, pentru scurt timp, pe tronul devenit părintesc. Se înțelege de ce pentru familia sa, îndeosebi pentru fiul său învățat, el reprezintă subiectul unei venerații particulare, după cum o arată biografia pe care avea să i-o consacre, *Viața lui Constantin Cantemir*.

Bătrânul domn a pregătit viitorul copiilor săi și prin instrucția pe care s-a străduit să le-o asigure, incitat și de frustrările pe care le-a cunoscut în această privință. El era, astfel, conștient că timpurile se schimbaseră, că puterea nu se mai putea câștiga și menține doar prin bravura armelor și prin șiretenie, ci și prin ascuțimea minții, prin învățatură. Alături de inițiativele tatălui privind instrucția, n-ar trebui uitat rolul mamei, Ana Bantăș, elogiată de Dimitrie ca „o femeie care se cuvine să fie socotită între cele dintâi femei ale aceluia veac, deprinsă cu învățătura ce mai bună” și „plină de înțelepciune”¹. Din păcate, ea a murit când copiii erau prea mici pentru a fi putut profita de influența sa.

¹ Dimitrie Cantemir, *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi; Istoria moldo-vlachică; Viața lui Constantin Cantemir; Descriere stării Moldaviei: în vechime și azi*, ed. Florentina Nicolae, traducere din limba latină Ioana Costa, București, Academia Română – Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2017, p. 835.

Fig. 8. Constantin Cantemir și fiul său Antioh, tablou votiv al mănăstirii Mera (Vrancea).